

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова

О.П. Гурченков, М.В. Фатєєв, Л.П. Зигар

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ
до виконання дипломної роботи на типову тему
для студентів спеціальності
7.050107 "Економіка підприємства"

Рекомендовано Методичною радою НУК

Миколаїв 2005

УДК 629.12(075)

Гурченков О.П., Фатєєв М.В., Зигар Л.П. Методичні вказівки до виконання дипломної роботи на типову тему для студентів спеціальності 7.050107 "Економіка підприємства". – Миколаїв: НУК, 2005. – 32 с.

Кафедра економіки та організації виробництва

Методичні вказівки містять перелік вимог до змісту дипломної роботи з типовим найменуванням.

Призначені для студентів інженерно-економічного факультету денного та заочного навчання при підготовці дипломних робіт та слухачів післядипломного навчання при підготовці випускних робіт на здобуття кваліфікаційного ступеня спеціаліста з економіки підприємства.

Рецензент канд. екон. наук, доц. Г.В. Єфімова

ВСТУП

Дані навчальні вказівки являють собою узагальнений багатолітній досвід Кафедри економіки та організації виробництва і Факультету післядипломної освіти з розробки методичної допомоги у дипломному проектуванні. Вони призначені передусім для студентів денного та заочного навчання і слухачів післядипломної освіти з метою отримання диплома фахівця з економіки підприємства.

Дані вказівки регламентують роботу студента при підготовці дипломної роботи за темою "Економіка й організація виробництва на підприємстві (далі вказується найменування підприємства, наприклад: суднобудівне підприємство, підприємство будівельних матеріалів, переробне підприємство і т. ін.) та шляхи його розвитку". Така тема є типовою як за назвою так і за змістом і структурою. Різниця лише в тому, яке підприємство обрано студентом або слухачем для аналізу в процесі дипломного проектування.

Дані методичні вказівки не замінюють, а доповнюють вже існуючі методичні вказівки [2], в яких слід керуватися лише порядком організації виконання дипломної роботи та правилами її оформлення. В даних же методичних вказівках більше уваги приділяється змісту дипломної роботи та кожного її розділу й методиці розробки розділів. Метою дипломної роботи на типову тему є використання та закріплення навичок самостійної роботи студентів або слухачів на базі теоретичних і практичних знань, набутих ними за термін навчання в університеті.

1. СТРУКТУРА Й ОБСЯГ ТИПОВОЇ ТЕМИ ДИПЛОМНОЇ РОБОТИ

Студент починає виконувати дипломну роботу після вивчення необхідних літературних джерел і систематизації інформації, зібраної під час проходження переддипломної практики.

При виконанні роботи студент повинен чітко додержуватися рекомендованого даними методичними вказівками плану. Цей план є типовим, незважаючи на різноманітність підприємств, на матеріалах яких виконується дипломна робота.

Робота включає в себе пояснювальну записку та графічну частину. План пояснювальної записки дипломної роботи наступний:

Вступ;

Розділ 1. Перегляд літературних джерел з обраної теми;

Розділ 2. Оцінка виробничого потенціалу об'єкта, що досліджується;

Розділ 3. Аналіз товарного ринку;

Розділ 4. Аналіз виробничо-господарської діяльності обраного об'єкта;

Розділ 5. Проектування заходів щодо розвитку досліджуваного об'єкта та оцінка їх економічної ефективності;

Розділ 6. Розробка бізнес-плану розвитку досліджуваного об'єкта;

Перелік використаної літератури;

Додатки.

Обсяг роботи в рукописному вигляді встановлюється в межах 120–150 сторінок формату А4 і 100–130 сторінок формату А4 – у друкованому. При цьому додатки в зазначений обсяг не включаються. Текст друкується через 1,5 інтервала. В цілому оформлення дипломної роботи виконується відповідно до вимог, розглянутих в розділі 3 методичних вказівок [2].

Графічна частина наступної дипломної роботи включає в себе:

генеральний план об'єкта дослідження (один аркуш, форма 25);

технологічну схему виробничого процесу (1–2 аркуші);

графіки, діаграми, таблиці, рисунки, що відображають результати аналізу (2–3 аркуші);

графічний матеріал щодо заходів, що пропонуються (один аркуш);

зведена таблиця підсумкових показників бізнес-плану.

Склад графічного матеріалу може бути змінений при узгодженні з науковим керівником дипломного проектування.

2. ВКАЗІВКИ ЩОДО ЗМІСТУ АНАЛІТИЧНИХ РОЗДІЛІВ ДИПЛОМНОЇ РОБОТИ

2.1. Огляд літературних джерел з обраної теми

Даний розділ дипломної роботи може бути написаний без розподілу матеріалу на декілька параграфів. В ньому розглядаються діючі законодавчі та інші нормативні документи, що регламентують діяльність підприємств, до яких відноситься обране для дослідження у процесі дипломного проєктування підприємство.

В огляді літературних джерел дипломник викладає теоретичні положення, розглядає й аналізує точки зору вітчизняних та зарубіжних авторів з досліджуваної проблеми (загальну точку зору, розходження, способи вирішення, які пропонуються і т. ін.). Висвітлюючи критично у стислій формі роботи вчених і практиків, дипломник повинен виділяти ті питання, які потребують вирішення і є в даний час особливо актуальними.

Крім того, дипломник повинен вивчити діючі на обраному підприємстві внутрішні методики, інструкції, положення, накази та розпорядження, які мають зв'язок з темою дипломної роботи і дати їм характеристику та оцінку, тобто висловити свою точку зору щодо них.

За наявності інформації про діяльність інших підприємств даної галузі та галузі в цілому у даному розділі дипломник подає матеріал, який дозволяє виконати порівняльну оцінку роботи обраного підприємства, а також розглядає перспективи розвитку цієї галузі й підприємства зокрема.

Обсяг параграфа повинен бути до 15 сторінок друкованого тексту.

2.2. Оцінка виробничого потенціалу досліджуваного об'єкта

В цьому розділі дипломник повинен охарактеризувати наступні питання: історію створення, розвитку та сучасний стан підприємства, його місцезнаходження, види основної діяльності;

організаційно-правову форму;

тип і методи організації виробництва;

організаційно виробничу структуру (опис і схему);

організацію постачання, тобто перелік і характеристику сировинних та паливно-енергетичних ресурсів, джерела постачання зі вказівкою для кожного найменування фірми постачальника (найменування, адресу, вимоги постачання);

характеристику персоналу підприємства, рівня організації праці та кваліфікації кадрів, текучості кадрів, системи навчання та перепідготовки, участь в НДР, освоєння передових прийомів і методів праці;

рівень управління підприємством та оцінку діючої структури управління;

характеристику продукції, робіт, послуг, тобто номенклатуру асортименту, їх якість, відповідність світовим стандартам, технічні показники (сортність, марочність, потужність, швидкість, вагу, габарити, комплектність, дизайн, колір, упаковку, маркіровку, післяпродажний сервіс); економічні характеристики (вартість, собівартість, матеріалоемність, енергоемність, рентабельність, патентну ситуацію);

імідж підприємства.

Обсяг – 10–15 сторінок друкованого тексту.

2.3. Аналіз товарного ринку

Для вирішення завдань дипломної роботи щодо розробки обґрунтування комплексу необхідних засобів розвитку досліджуваного суб'єкта варто провести маркетингові дослідження. Ці дослідження включають в себе аналіз як зовнішнього так і внутрішнього середовища.

Мета маркетингового аналізу – висвітлення умов і вимог ринку й оцінка відповідності ресурсів і можливостей підприємства цим вимогам, іншими словами, виявлення доцільності роботи підприємства з даним конкретним ринком і товаром, що враховує конкурентоспроможність останнього і реальні можливості підприємства (схема проведення маркетингового дослідження наведена на рис. 1).

Враховуючи результати аналізу та прогнозу ринку, його тенденцій і можливих змін у бізнес-середовищі, оцінюються й обираються ті або інші господарські рішення (виробничо-технічні, кадрові, фінансові і т. ін.). Тобто формулюється стратегія ринкової поведінки підприємства, яка базується, з одного боку, на використанні сильних сторін підприємства (порівняно з конкурентами), а з іншого, – направлена на посилення або усунення слабких сторін ("вузьких місць", недоліків у діяльності підприємства).

Даний розділ включає в себе оцінку пропонованого товарного ринку з наступних позицій:

динаміки попиту та пропозиції на даному ринку;

можливих обсягів збуту тієї чи іншої продукції підприємства;

прогнозованого рівня цін до прибуткової продукції.

Аналіз ринку повинен містити:

економіко-графічний опис ринку;

загальногосподарську кон'юктуру чи економічну ситуацію в галузях, що споживають і виробляють дану продукцію, яка описується наступними процесами:

фаза відтворювального циклу (спад, депресія, поживлення, підйом);

рівень інфляції;
динаміка темпів зростання виробництва;
платоспроможність споживачів (підприємств і населення);
ставка банківського відсотка;
рівень оподаткування;
рівень безробіття і т. ін.;
динаміку місткості ринку (не менш ніж за п'ять років), що визначається за наступною формулою:

$$M_p = H_p - E + I + U,$$

де M_p – місткість ринку чи повне споживання товару на даному ринку в рік (у фізичних одиницях); H_p – національне річне виробництво даного товару; E – експорт даного товару; I – імпорт даного товару; U – зміна залишків

Рис. 1. Етапи проведення маркетингового дослідження

товару на складах у поточному році. Тут же необхідно виявити та відобразити основні фактори, що впливають на місткість ринку, наприклад: зміна демографічної ситуації, темп інфляції, обсяг капіталовкладень у споживчу галузь, рівень доходів споживачів і т. д.;

характеристику наявних і потенційних споживачів товару:

тип споживачів (приватні особи, проміжні продавці, дрібні, середні, великі чи фірми-господарства, державні установи);

типові способи використання товару;

фактори, що впливають на вибір покупки;

можливість сегментування за якими-небудь ознаками ринку та визначення чисельності сегмента;

вимоги, пропоновані до товару та постачальника;

характеристику основних виробників (конкурентів) даної продукції:

наявність конкурентів (існуючих і можливих);

основні відомості про конкурентів (обсяг продажів в абсолютному вираженні, частка ринку у відсотках, комерційні умови продажу, сервіс, реклама, ціна товару та ін.);

види стратегії маркетингу, використовуваного конкурентами;

сильні та слабкі сторони конкурентів;

оцінку торгово-політичних умов роботи на даному ринку:

правові норми, що регулюють торгівлю (обмеження, пільги, рівень митного збору в умовах зовнішнього ринку, наявність вільних економічних зон і т. ін.);

основні методи торгівлі, місцеві торговельні порядки, стандарти, способи доставки товару.

Основні висновки з аналізу ринку потрібно подавати таким чином:

оцінка привабливості ринку з погляду його типу (зростаючий–скорочуваний, старий–новий), стабільності, гостроти конкуренції на ньому, чисельності споживачів, ступеня врегульованості та підтримки з боку держави і т. ін.;

оцінка потенційної частки ринку для досліджуваного підприємства (у відсотковому співвідношенні й обсязі в натуральному вираженні), часу можливого перебування на даному ринку (виходячи зі стадій життєвого циклу аналізованого товару);

урахування обсягу передбачуваного прибутку та рентабельності товару від продажу на вивченому ринку.

Після цього приймається рішення про доцільність виходу на даний ринок із продукцією вивченого підприємства.

Обсяг розділу 10–15 сторінок.

2.4. Методичні вказівки щодо аналізу виробничо-господарської діяльності досліджуваного об'єкта

2.4.1. Аналіз загальних економічних показників роботи підприємства виконується з метою висвітлення тенденцій його розвитку. Аналізуються абсолютні та відносні значення даних показників не менше ніж за три останні роки роботи підприємства. Перелік загальних показників наведено в табл. 1. При цьому перші сім показників для об'єктивності аналізу в умовах інфляції необхідно виразити у порівняльних цінах, а останні показники можуть бути розраховані в діючих.

Таблиця 1. Економічні показники роботи підприємства у динаміці

Основні економічні показники	Позначення	Рік		
		t – 2	t – 1	t
1. Обсяг виробленої продукції: у натуральному вираженні у поточних цінах, млн грн у порівняльних цінах, млн грн	V V_n $V_{пот}$ $V_{пор}$			
2. Обсяг реалізованої продукції: у натуральному вираженні у поточних цінах, млн грн у порівняльних цінах, млн грн	V_p V_{pn} $V_{p.пот}$ $V_{p.пор}$			
3. Середньосписочна чисельність працюючих	$Ч_{сп}$			
4. Продуктивність праці, тис. грн/чол.	Π			
5. Середньорічна вартість ОФ, млн грн, у тому числі активна частина	$ОФ_{ср}$ $ОФ_a$			
6. Фондовіддача, грн/грн	Φ_v			
7. Витрати на 1 грн товарної продукції	B			
8. Балансовий прибуток, млн грн	$\Pi_б$			
9. Прибуток, залишений у розпорядженні підприємства, млн грн	$\Pi_{зп}$			
10. Рентабельність продукції, %	P			
11. Рентабельність сукупних активів, %	P_{ca}			
12. Рентабельність поточних активів, %	$P_{па}$			
13. Коефіцієнт поточної ліквідності	$K_{пл}$			
14. Коефіцієнт забезпечення власними засобами	$K_{вз}$			

Після складання таблиці дипломник аналізує та формулює позитивні й негативні тенденції у діловій активності підприємства. Позитивна тенденція спостерігається за двох умов:

$$T_б > T_o > T_{ок} > 100 \% ; T_{ок} > T_o > T_б > 100 \% ,$$

де T_6 – темп змін балансового прибутку; T_0 – темп змін обсягу реалізованої продукції; $T_{ок}$ – темп змін основного капіталу.

Перша нерівність свідчить про те, що на підприємстві не тільки зростає економічний потенціал, але й ефективно використовуються всі його ресурси. Однак це і є ідеальним варіантом.

На практиці може бути й інша ситуація, яка відображається другою нерівністю. Цей варіант свідчить про те, що підприємство виконувало роботи з реконструкції та технічного переобладнання виробництва. Тобто вкладені кошти в основний капітал (основні фонди – ОФ) не приносять тієї віддачі, на яку розраховували, з економічної точки зору.

2.4.2. Аналіз використання основних виробничих фондів та нематеріальних активів. При даному аналізі в першу чергу приділяється увага узагальнюючим показникам, а саме:

- видова структура;
- частки пасивних і активних основних фондів;
- фондовіддача;
- фондомісткість;
- фондоозброєність;
- коефіцієнт зносу;
- інші показники.

Перші два показники аналізуються за один рік, а всі інші – не менше ніж за три роки. При цьому можливим є використання різноманітних методів аналізу. Аналізуючи динаміку цих показників, необхідно зробити висновок про поліпшення або погіршення використання основних фондів в цілому по підприємству. Виконується факторний аналіз фондовіддачі, на основі чого робиться висновок про те, які фактори у більшій мірі вплинули на зміни фондовіддачі.

Далі виконується аналіз використання окремих видів основних фондів: обладнання, будинків і споруд у натуральному та вартісному вираженні, а також розраховуються вікова структура обладнання, будинків, споруд, їх фізичний та моральний знос, коефіцієнти екстенсивного, інтенсивного й інтегрального використання обладнання, коефіцієнти змінності різних видів обладнання, непродуктивної втрати робочого часу та недоотримані в результаті цього кількості продукції.

На основі аналітичних даних робиться висновок про можливі резерви поліпшення використання основних фондів і їх якісний стан.

Варто мати на увазі, що у випадку досягнення росту фондовіддачі за рахунок продуктивності праці спостерігається ріст ділової активності на підприємстві. Позитивними є випадки, коли темпи росту продуктивності праці випереджають темпи його фондоозброєності.

При аналізі нематеріальних активів передусім виявляється їх наявність, склад, структура, обліковуються вони чи ні на підприємстві, розраховується їх структура, а також їх частка у складі необоротних активів підприємства.

2.4.3. Аналіз використання обігових фондів та обігових коштів.

У ринкових умовах особливе значення для підприємств набуває забезпеченість обіговими фондами й ефективність їх використання.

Аналіз цих видів виробничих ресурсів слід починати з аналізу загальних показників використання оборотних коштів на початок і кінець року: коефіцієнта обіговості, коефіцієнта закріплення обігових коштів, терміну окупності. На основі динаміки цих показників розраховуються можливе вивільнення обігових коштів, або/і можливий приріст обсягу реалізованої продукції.

Далі виконується аналіз структури обігових коштів і її динаміка. Робиться висновок про те, в яку сторону змінилася структура обігових коштів (в кращу чи в гіршу). Наприклад: якщо частка грошових коштів зростає, наявне погіршення структури, а зростання частки готової продукції на складі свідчить про поліпшення структури обігових коштів.

У даному підрозділі також особливо приділяється увага використанню матеріальних ресурсів підприємства, аналізується рівень і динаміка показників (матеріаломісткість і матеріаловіддача):

$$M_M = \frac{M}{V}; \quad M_B = \frac{1}{M_M},$$

де M_M – матеріаломісткість; M_B – матеріаловіддача; V – обсяг виробленої продукції; M – вартість усіх матеріальних ресурсів, використаних на випуск продукції.

Матеріаломісткість також розраховується за основними видами продукції. Джерелами інформації для розрахунку цих показників є статистична звітність, а також калькуляції собівартості основних видів продукції.

Зміни показників використання матеріалів значно впливають на обсяг продукції та її собівартість.

Сума матеріальних витрат, вивільнених у результаті зниження матеріалоемності або додатково залучених у виробництво через її підвищення, розраховується шляхом множення розміру зниження (підвищення) матеріалоемності продукції на фактичний її обсяг за звітний рік у порівняльних цінах.

Для розрахунку розміру втраченого або додатково отриманого обсягу виробництва продукції (або його зниження) необхідно помножити різницю

матеріаловіддачі звітного та минулого року на фактичну суму матеріальних витрат у звітному періоді.

Далі аналізуються показники використання обігових коштів, таких як коефіцієнт оборотності, термін оборотності та коефіцієнт закріплення обігових коштів. На основі аналізу динаміки цих показників розраховуються кількість вивільнених обігових коштів і ступінь забезпечення додаткового випуску продукції, якщо є позитивні зміни показників оборотності.

2.4.4. Аналіз використання трудових ресурсів виконується не менше ніж за два-три роки.

Передусім розраховуються показники структури персоналу за категоріями, професіями, кваліфікаціями. При цьому треба виявити тенденції в зміні структури кадрів.

Далі в дипломній роботі повинен бути представлений аналіз рівня та динаміки показників продуктивності праці. Саме вони характеризують ефективність використання трудових ресурсів на підприємстві. Розраховуються ці показники на одного працівника персоналу та робітника в абсолютному й у відносному вираженні за період не менше ніж за два минулі роки:

середньорічний виробіток;

середньомісячний виробіток;

середньоденний виробіток;

середньогодинний виробіток;

темпи росту і приросту вище перерахованих показників.

Джерелами розрахунку показників продуктивності праці служать статистичні звіти з праці (форми 1-ПВ місячна, квартальна, річна) та даних оперативного обміну.

Аналізуючи показники продуктивності праці треба мати на увазі, що середньорічний виробіток одного працівника знаходиться під впливом змін у структурі персоналу та продуктивності праці робітників. Цей взаємозв'язок виражається наступною формулою:

$$\Pi_{\text{п}}^{\text{р}} = d_{\text{р}} \Pi_{\text{р}}^{\text{р}} / 100,$$

де $\Pi_{\text{п}}^{\text{р}}$ – середньорічний виробіток одного працівника, грн; $d_{\text{р}}$ – частка робітників від загальної чисельності персоналу, %; $\Pi_{\text{р}}^{\text{р}}$ – середньорічний виробіток одного робітника, грн.

В свою чергу, на середньорічний виробіток одного робітника значно

впливає використання робочого часу та середньоденний виробіток одного робітника. Цей взаємозв'язок виражається формулою

$$\Pi_p^p = D_p t_{др} \Pi_p^d,$$

де D_p – число днів, відпрацьованих одним робітником за рік; $t_{др}$ – середня тривалість робочого дня за рік, люд.-год; Π_p^d – середньоденний виробіток одного робітника за рік, грн.

Використовуючи спосіб ланцюгових підстановок слід визначити вплив окремого фактора (тобто змін в структурі персоналу та відпрацьованого часу) на середньорічний виробіток одного працівника персоналу та робітника. Вказати причини (наявність цілодобових та внутрішньозмінних витрат робочого часу) і розрахувати можливий ріст продуктивності праці за рахунок скорочення витрат робочого часу та можливий ріст обсягу продукції.

В заключній частині цього параграфу треба проаналізувати співвідношення темпів росту показників продуктивності праці та середньої заробітної платні.

2.4.5. Аналіз якості продукції та її конкурентоспроможності дає можливість об'єктивно встановити ділову активність і фінансовий стан підприємства.

Даний аналіз потрібно починати з аналізу конкурентоспроможності. Пропонується це робити, використовуючи інтегральний показник конкурентоспроможності (можна використовувати й інші методи):

$$КС = J_{тп} / J_{еп},$$

де КС – інтегральний показник конкурентоспроможності продукції; $J_{тп}$ –

зведений індекс за технічними параметрами, $J_{тп} = \sum_{j=1}^n J_j a_j$ (J_j – індекс

за j -ми параметрами; a_j – вага (значимість) j -го параметра); $J_{еп}$ – зведений індекс за економічними параметрами, $J_{еп} = Ц / Ц_a$ ($Ц$, $Ц_a$ – ціна продажу аналізованого й аналогового виробу відповідно).

Якщо інтегральний індекс більше ніж одиниця, то конкурентоспроможність аналізованої продукції вища конкурентоспроможності аналогової продукції. В дипломній роботі слід визначити показник конкурентоспроможності тільки для основної (профільної продукції).

При аналізі якості продукції слід також приділити увагу діючому процесу сертифікації продукції та системі управління якістю.

Аналіз якості виконується, як правило, на даних первинного оперативного обліку, актів технічного контролю, претензій до якості продукції, які надходять від споживача.

2.4.6. Аналіз собівартості продукції. В процесі аналізу слід розрахувати структуру витрат за елементами та калькуляційними статтями на основні види продукції.

Далі аналізується загальний показник собівартості – витрати на 1 грн товарної продукції (робіт, послуг), який обчислюється діленням повної собівартості товарної продукції на її вартість в оптових цінах підприємства. Цей показник аналізується в динаміці, тобто не менше ніж за два-три роки.

Зміни цього показника виникають під впливом різних факторів (рис. 2).

При наявності первинної інформації в дипломній роботі слід розрахувати кількісний вплив наступних факторів на зміни витрат на одну гривню товарної продукції: зміни цін на сировину, матеріали та паливно-енергетичні ресурси;

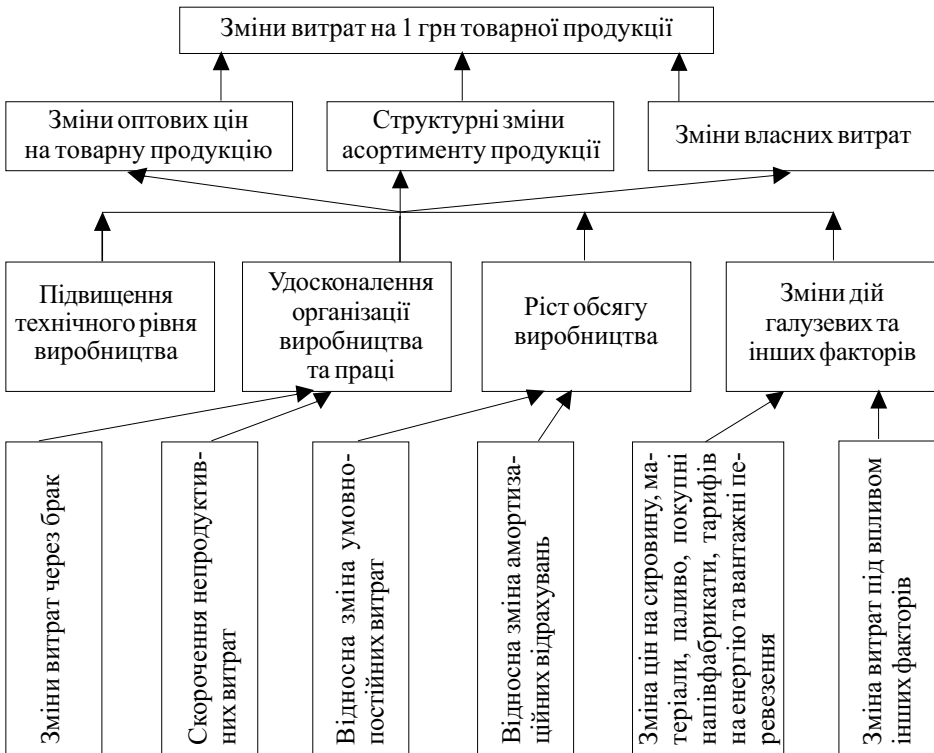

Рис. 2. Класифікація факторів, які впливають на зміни показника витрат на 1 грн товарної продукції

зміни, пов'язані з упровадженням технічних, технологічних та організаційно-економічних заходів.

2.4.7. Аналіз фінансового стану підприємства. В основі діяльності кожного підприємства лежать фінансові показники, які використовуються для оцінки його фінансової діяльності та фінансового стану.

Завданням аналізу фінансового стану господарюючого суб'єкта є аналіз: прибутковості (рентабельності); фінансової стійкості; кредитоспроможності; використання капіталу; рівня самофінансування; валютної самокупності.

Джерелами інформації для аналізу фінансового стану служать бухгалтерський баланс і додатки до нього, дані статистичної й оперативної звітності.

В процесі аналізу досліджуються зміни обсягу чистого прибутку, рівень рентабельності та чинники, які впливають на нього.

Основними чинниками, які впливають на чистий прибуток є обсяг вирученої від реалізації продукції та рівень її собівартості. До таких чинників також відноситься рівень рентабельності, доходи від позареалізаційних операцій, витрати на позареалізаційні операції, розмір податку на прибуток, інших податків, які виплачуються з прибутку.

Аналіз доходності підприємства проводиться в порівнянні з планом і з минулими роками. Його слід проводити за рік і по кварталам. Показники минулих років проводяться в порівнянні з показниками звітного року шляхом індексації цін (на рівні коефіцієнтів інфляції).

Для аналізу всіх показників фінансового стану доцільно використовувати методичні вказівки [3].

Аналізом фінансового стану підприємства закінчується аналітичний (2.4) розділ дипломної роботи. Обсяг розділу може бути 30–40 сторінок.

Керівник дипломного проектування має право виключити один або декілька напрямків аналізу, або включити додатково інший напрямок аналізу діяльності підприємства.

3. МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ВИКОНАННЯ ПРОЕКТНОЇ ЧАСТИНИ ДИПЛОМНОЇ РОБОТИ

3.1. Проектування заходів розвитку виробництва й оцінка їх економічної ефективності

У цьому розділі дипломної роботи з урахуванням результатів аналізу виробничо-економічної та фінансової діяльності розробляються заходи технічного, технологічного й організаційно-економічного характеру. Слід подати докладний опис цих заходів, їх графічну ілюстрацію, а потім оцінити економічну ефективність інвестицій в проєктовані заходи.

Ефективність запропонованого проєкту може бути оцінена з використанням статистичних і динамічних методів.

При використанні статистичних методів проводиться порівняння двох або більше пропонувананих проєктів або порівняння розрахункових показників з рекомендованими, нормативними чи взятими за основні в інвестора. Такими показниками можуть бути поточні витрати, прибуток, рентабельність та ін.

Динамічні методи характеризуються використанням чинника часу. Ефективність проєкту оцінюється системою показників, які відображають співвідношення витрат і результатів.

Створення та реалізація проєкту включає в себе наступні етапи:
формування інвестиційного задуму (ідеї);
дослідження інвестиційних можливостей;
техніко-економічне обґрунтування проєкту;
моніторинг економічних показників (оцінка проєкту).

Формування інвестиційного задуму передбачає визначення суб'єктів, об'єктів інвестицій, форм інвестицій (грошові кошти, оборотні кошти, цінні папери, основні засоби, земля, майнові права), джерела інвестицій.

Основними джерелами інвестицій є:

власні фінансові кошти (прибуток, фонд накопичення, амортизаційні відрахування і т. п.), а також інші види активів (основні фонди, земельні ділянки, промислова власність і т. п.) і залучені кошти (засоби від продажу акцій, добродійні та інші внески);

асигнування з державного та місцевого бюджетів, фондів підтримки малого підприємництва, представлені на безоплатній основі;

іноземні інвестиції у формі участі в основному капіталі спільних підприємств;

різні форми позикових коштів.

Перші три групи джерел утворюють власний капітал організатора проєкту. Залучені за допомогою них кошти поверненню не підлягають.

Дослідження інвестиційних можливостей припускає вивчення попиту на

продукцію, можливого рівня цін, розрахунок необхідного обсягу інвестицій та інших основних складових проекту.

Техніко-економічне обґрунтування (ТЕО) проекту передбачає проведення досліджень маркетингу, розробку технічних рішень та описи можливих ризиків реалізації цих рішень, терміни здійснення проекту й умови припинення його реалізації. Результати цього етапу доцільно звести в табл. 2.

Таблиця 2. Виробнича програма підприємства

Обсяг випуску продукції в натуральному вираженні	Рік (місяць, квартал)					
Продукція 1						
...						
Продукція <i>n</i>						
Інша реалізація						

Дослідження інвестиційних можливостей і ТЕО проводиться на основі попереднього аналізу фінансового стану підприємства та маркетингового дослідження. У даному розділі дипломної роботи повинні знайти віддзеркалення висновки про дієздатність підприємства відносно позик (виходячи з минулого досвіду, а також вірогідності повернення кредитів), спроможність отримання доходів, форми та розміри активів, стан економічної кон'юнктури.

Проводячи моніторинг економічних показників, слід оцінити ефективність проекту з урахуванням інфляції та інших чинників економічної кон'юнктури.

Базовими формами для дослідження можливостей і оцінки ефективності передбачуваних проектів є: балансові відомості, звіти про фінансові результати (прибутки та збитки), таблиці руху грошових коштів (притоків і відтоків грошей).

Розрізняють наступні показники ефективності інвестиційного проекту:

- показники комерційної (фінансової) ефективності, що враховують фінансові наслідки реалізації проекту для його безпосередніх учасників;
- показники бюджетної ефективності, що відображають фінансові наслідки здійснення проекту для національного, регіонального або місцевого бюджетів;

показники економічної ефективності, що враховують витрати та результати, пов'язані з реалізацією проекту, і виходять за межі прямих фінансових інтересів учасників інвестиційного проекту.

В процесі розробки проекту проводиться оцінка його соціальних й екологічних наслідків, а також витрат, пов'язаних з соціальними заходами та охороною навколишнього середовища.

Основними показниками оцінки ефективності проекту служать:
 чистий дисконтований дохід (інтегральний економічний ефект, чиста поточна вартість – NPV);

індекс прибутковості (рентабельність – P);

внутрішня норма прибутковості (внутрішній коефіцієнт ефективності – IRR);

термін окупності t ;

NPV – різниця сукупного доходу від реалізації продукції, розрахованого за період реалізації проекту, і всіх видів витрат, що підсумовуються за той же період з урахуванням фактора часу (дисконтуванням різночасових доходів і витрат):

$$NPV = \sum_{t=1}^n (R_t - B_t) \cdot \frac{1}{(1 + E)^t},$$

де R_t – результати, що досягаються на t -му кроці розрахунку; B_t – витрати, здійснювані на тому ж кроці; t – крок розрахунку від 1 до n .

Коефіцієнт дисконтування $1/(1 + E)^t$ визначається за спеціальними таблицями або розрахунковим шляхом ($E = 0,1$ – нормативний коефіцієнт приведення).

Тимчасовим періодом або кроком розрахунку можуть бути місяць, квартал або рік.

Наведена формула носить загальний характер. Слід враховувати рівень інфляції, ставку податку, амортизацію. Таким чином, з урахуванням вказаних факторів

$$NPV = \sum_{i=1}^n \frac{\left[R_t \prod_{i=1}^t (1 + T_{ir}) - B_t \prod_{c=r}^t (1 + T_{ir}) \right] (1 + C_{\Pi}) + A_t C_{\Pi}}{(1 + E)^t} - K_{\text{пв}},$$

де Π – знак добутку; R_t – номінальна виручка t -го року, оцінена для безінфляційної ситуації, тобто в цінах базового періоду; T_{ir} – темпи інфляції доходів r -го періоду; B_t – номінальні витрати t -го року в цінах базового року; C_{Π} – ставка оподаткування прибутку; $K_{\text{пв}}$ – первинні капіталовкладення; A_t – амортизаційні відрахування t -го року.

Якщо NPV позитивний, проект є доцільним, оскільки його реалізація забезпечує отримання прибутку, при NPV негативному – проект не доцільний.

Індекс прибутковості P – відношення приведених ефектів NPV до приведених (дисконтованих) капіталовкладень:

$$P = \frac{1}{K_{\text{пв}}} \sum_{t=1}^n (R_t - B_t^*) \frac{1}{(1 + E)^t},$$

де B_t^* – витрати на t -му кроці розрахунку без капіталовкладень.

Індекс прибутковості пов'язаний з NPV і його значення пов'язане зі значенням NPV. При $NPV > 0$ значення $P > 1$ і навпаки. Якщо $P > 1$, то проект ефективний, якщо $P < 1$ – неефективний.

Внутрішня норма прибутковості IRR відображає внутрішній граничний її рівень або ставку дисконту, при якій суми надходжень і відрахувань грошових коштів дають нульову поточну приведену вартість NPV.

Інвестиції й інвестиційний проект виправдані, і може розглядатися питання про його ухвалення, коли IRR дорівнює або більше потрібної інвестором норми доходу на капітал ($IRR > E$).

Термін окупності – мінімальний часовий інтервал (від початку здійснення проекту), за межами якого інтегральний ефект NPV стає і в подальшому залишається позитивним. Іншими словами, це період (вимірюваний в місяцях, кварталах або роках), починаючи з якого первинні вкладення та інші витрати, пов'язані з інвестиційним проектом, покриваються сумарними результатами його здійснення.

Результати й витрати, пов'язані зі здійсненням проекту, можна обчислити з дисконтуванням або без нього. Відповідно вийде два різні терміни окупності. Міжнародними та вітчизняними методиками термін окупності рекомендується визначити з використанням дисконтування.

Крім названих показників оцінки ефективності проекту необхідним критерієм ухвалення рішення за проектом є позитивність сальдо накопичених реальних грошей в будь-якому тимчасовому інтервалі, де організатор проекту здійснює витрати або одержує доходи. Негативна величина сальдо накопичених реальних грошей свідчить про необхідність залучення додаткових власних або позикових коштів і відображення цих засобів в розрахунках ефективності.

Потоком реальних грошей ("Кеш-Фло") називається різниця між притоком і відтоком грошових коштів від інвестиційної й операційної діяльності в кожному періоді здійснення проекту (на кожному кроці розрахунку) ($R_t - B_t$).

Сальдо реальних грошей – різниця між притоком і відтоком грошових коштів від усіх видів діяльності на кожному кроці розрахунку (інвестиційним, операційним і фінансовим).

Разом з перерахованими критеріями, у ряді випадків можливим є використання й ряду інших: інтегральної ефективності витрат, точки беззбитковості, норми прибутковості, капіталовіддачі та ін. Для застосування кожного з них необхідне чітке уявлення про те, яке питання економічної оцінки проекту вирішується з його використанням і як здійснюється вибір рішення про інвестування коштів у проект, що повинне ухвалюватися з урахуванням значень усіх перерахованих критеріїв та інтересів усіх учасників інвестиційного проекту.

Комерційна ефективність (фінансове обґрунтування) проекту визначається співвідношенням фінансових витрат і результатів, що забезпечують необхідну норму прибутковості. Вона може розраховуватися як для проекту в цілому, так і для окремих учасників з урахуванням їх внесків. При цьому на кожному кроці розрахунку виступає потік реальних грошей.

3.2. Методичні вказівки щодо розробки бізнес-плану досліджуваного об'єкта

Заключним етапом дипломної роботи є розробка бізнес-плану. Бізнес-план є письмовим документом, в якому викладена суть виробничих, організаційних і фінансових аспектів майбутнього бізнесу.

В дипломній роботі можна використовувати два типи бізнес-плану: діючого підприємства та інвестиційного проекту.

Другий тип бізнес-плану розробляється у випадку, коли дипломником пропонується реалізація великого інвестиційного проекту (наприклад: будівництво нового цеху, ділянки, або реконструкція виробничих потреб та ін.).

Основна мета розробки бізнес-плану в дипломній роботі – це планування господарської діяльності досліджуваного підприємства на певний період (як правило, від одного до трьох років). Інформацією для розробки є дані виконаного аналізу діяльності підприємства. Показники, які розраховуються, повинні відображати вплив на них заходів, обґрунтованих в дипломній роботі згідно з параграфом 3.1.

Бізнес-план розробляється з використанням програмного комплексу "PROJECT EXPERT".

Зміст програмного комплексу й алгоритм розрахунку відповідних розділів бізнес-плану розглянуті у методичних вказівках [1].

Заключним розділом бізнес-плану є фінансовий план. Методика його розробки затверджена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13 квітня 2005 року № 95-Р [4].

При здійсненні проекту виділяється три види діяльності: інвестиційна, операційна та фінансова. В рамках кожного виду діяльності відбувається

притік і відтік грошових коштів. Розрахунки основних складових потоку (і сальдо) реальних грошей в табл. 3–5.

Таблиця 3. Потік реальних грошей від інвестиційної діяльності

Номер з/п	Найменування показника	Значення показника за періодами розрахунку			
		1	...	<i>n</i>	Ліквідація
1	Земля				
2	Будівлі, споруди				
3	Машини й устаткування, передавальні пристрої				
4	Нематеріальні активи				
5	Разом вкладень в основний капітал				
6	Приріст оборотного капіталу				
7	Всього інвестицій				

Таблиця 4. Потік реальних грошей від операційної діяльності

Номер з/п	Найменування показника	Значення показника за періодами розрахунку			
		1	2	...	<i>n</i>
1	Обсяг продажів				
2	Ціна				
3	Виручка (рядок 1·рядок 2)				
4	Нереалізовані доходи				
5	Змінні витрати				
6	Постійні витрати				
7	Амортизація будівель				
8	Відсотки за кредити				
9	Амортизація устаткування				
10	Прибуток до вирахування податків				
11	Податки та збори				
12	Проектований чистий прибуток				
13	Амортизація (рядок 7 + рядок 9)				
14	Чистий притік від операцій (рядок 12 + + рядок 13)				

Таблиця 5. Потік реальних грошей від фінансової діяльності

Номер з/п	Найменування показника	Значення показника за періодами розрахунку			
		1	2	...	<i>n</i>
1	Власний капітал (акції, субсидії та ін.)				
2	Короткострокові кредити				

Продовж. табл. 5

Номер з/п	Найменування показника	Значення показника за періодами розрахунку			
		1	2	...	<i>n</i>
3	Довгострокові кредити				
4	Погашення заборгованості за кредитами				
5	Виплати дивідендів				
6	Сальдо фінансової діяльності				

З метою забезпечення порівняності результатів розрахунку та підвищення надійності розрахункової оцінки ефективності інвестиційного проекту рекомендується:

визначити потік реальних грошей в прогнозованих цінах з використанням тих грошових одиниць, які фактично його утворюватимуть;
 обчислити інтегральні показники ефективності в розрахункових цінах;
 провести розрахунок початкових даних, враховуючи різні варіанти набору значень.

При визначенні бюджетної ефективності оцінюється вплив результатів здійснення проекту на доходи та витрати національного регіонального або місцевого бюджетів.

Основним показником бюджетної ефективності є бюджетний ефект, який визначається на кожному кроці здійснення проекту як різниця між доходами та витратами:

$$B_t = D_t - V_{pt},$$

де B_t – бюджетний ефект на t -му кроці здійснення проекту; D_t – пов'язані з реалізацією проекту бюджетні доходи t -го кроку; V_{pt} – пов'язані з реалізацією проекту бюджетні витрати t -го кроку.

До бюджетних доходів відносяться доходи, пов'язані зі здійсненням проекту:

ПДВ, акцизи, рентні платежі до бюджету;
 митні збори;
 плата за користування землею, водою, іншими природними ресурсами та податкові надходження від реалізації цінних паперів під здійснення проекту;
 доходи від ліцензування, конкурсів і тендерів на будівництво й експлуатацію об'єктів;
 платежі за кредитами, виділеними за рахунок бюджетних коштів і т. п.
 До бюджетних витрат відносяться:

прямі бюджетні асигнування на проект;
 кредити банків для учасників проекту, що підлягають компенсації за рахунок бюджету;
 виплати за державними цінними паперами;
 виплати допомоги особам, що залишилися без роботи у зв'язку зі здійсненням проекту і т. п.

Інтегральний бюджетний ефект розраховується як сума дисконтованих поточних бюджетних ефектів або як перевищення інтегральних бюджетних доходів над інтегральними бюджетними витратами:

$$NPV_6 = \sum_{t=1}^n \frac{B_t}{(1+E)^t} = \sum_{t=1}^n \frac{D_t - V_{pt}}{(1+E)^t},$$

де t – горизонт розрахунку; E – норма дисконту.

Цей показник використовується для обґрунтування передбачених проектом заходів національної або регіональної фінансової підтримки.

Примітка. Для зручності та наочності проведення розрахунків показників ефективності інвестиційних проектів (заходів) доцільно скласти таблиці потреб в матеріальних, трудових і фінансових ресурсах, інвестиційних можливостях і пропонуваніх результатах упровадженого проекту за типом табл. 6–17.

Дані таблиць служать логічною основою висновків про ефективність пропонуваніх проектів.

Таблиця 6. Планований обсяг продажів продукції

Найменування продукції	Рік (місяць, квартал)						
	1			...	n		
	Обсяг випуску в натуральних одиницях	Ціна одиниці продукції, грн	Обсяг продажів, грн		Обсяг випуску в натуральних одиницях	Ціна одиниці продукції, грн	Обсяг продажів, грн
Продукція 1							
...							
Продукція n							
Інша реалізація							

Таблиця 7. Потреба в сировині та матеріалах*

Номер з/п	Найменування сировини, основних і допоміжних матеріалів	Найменування продукції (робіт, послуг)	Одиниця вимірювання	Норма витрат	Випуск продукції за планом на 200__р.	Потреба (5·6)	Нормативний запас		Необхідний запас (8·9)	Забезпеченість за рахунок	
							Кількість або маса	Дні		Очікуваних залишків	надходжень
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

* Дана таблиця складається на кожний період розраунку.

Таблиця 8. Чисельність робітників і фонд заробітної плати

Номер з/п	Показник	Одиниця вимірювання	Рік			
			0	1	...	n
1	Чисельність всього персоналу	чол.				
1.1	Промислово-виробничого персоналу:					
1.1.1	робітників					
1.1.2	службовців (керівників, фахівців)	чол.				
1.2	Непромислового персоналу					
2	Витрати на заробітну плату промислово-виробничого персоналу:	тис. грн				
2.1	робітників					
2.2	службовців					
3	Відрахування від заробітної плати промислово-виробничого персоналу:	тис. грн				
3.1	робітників					
3.2	службовців					
4	Середня заробітна плата					
4.1	робітників	грн				
4.2	службовців					

Таблиця 9. Кошторис витрат на утримання й експлуатацію устаткування, тис. грн

Номер з/п	Статті витрат	Рік			
		0	1	...	n
1	Амортизація устаткування й транспортних засобів				
2	Експлуатація устаткування (крім витрат на ремонт)				
3	Ремонт устаткування й транспортних засобів				
4	Внутрішньозаводське переміщення вантажів				
5	Знос малоцінних і швидкозношуваних інструментів і пристосувань				
6	Інші витрати				
Разом					

Таблиця 10. Кошторис цехових витрат, тис. грн

Номер з/п	Статті витрат	Рік			
		0	1	...	n
1	Утримання апарату управління цеху				
2	Утримання іншого цехового персоналу				
3	Амортизація основних засобів				
4	Утримання будівель, споруд та інвентаря				
5	Ремонт будівель, споруд та інвентаря				
6	Знос малоцінного та швидкозношуваного інвентаря				
7	Інші витрати:				
	...				
	Всього інших витрат				
Разом					

Таблиця 11. Кошторис загальногосподарських витрат, тис. грн

Номер з/п	Статті витрат	Рік			
		0	1	...	n
А. Витрати на управління підприємством					
1	Заробітна плата апарату управління підприємством				
2	Інші витрати				
Разом					
Б. Загальногосподарські витрати					
1	Утримання іншого загальнозаводського персоналу				
2	Амортизація основних коштів				
3	Утримання та ремонт будівель, споруд й інвентаря загальнозаводського призначення				
4	Інші витрати				
Разом					
В. Збори та відрахування					
Всього					

Таблиця 12. Калькуляція собівартості

Номер з/п	Статті витрат	Рік					
		0			1		
		На одиницю, грн	На весь обсяг, тис. грн	На одиницю, грн	На весь обсяг, тис. грн
	На весь обсяг, тис. грн	На одиницю, грн	На весь обсяг, тис. грн	На одиницю, грн	...	На весь обсяг, тис. грн	
1	Сировина та матеріали (не враховуючи повернених витрат)						
2	Паливо й енергія на технологічні цілі						
3	Оплата праці						
4	Відрахування на соціальні потреби						
5	Витрати на підготовку й освоєння виробництва						
6	Загально виробничі витрати: витрати на утримання й експлуатацію устаткування цехові витрати						
7	Загальногосподарські витрати						
8	Інші виробничі витрати						
Разом виробнича собівартість							
9	Позавиробничі витрати						
Повна собівартість							

Таблиця 13. Кошторис поза виробничих витрат, тис. грн

Номер з/п	Статті витрат	Рік			
		0	1	...	n
1	Витрати на тару та спеціальну упаковку				
2	Витрати на транспортування продукції				
3	Комісійні збори				
4	Інші витрати на збут				
5	Витрати на рекламу				
6	Витрати на науково-дослідні роботи				
	Разом				

Таблиця 14. Кошторис витрат на виробництво, тис. грн

Номер з/п	Ліміти витрат	Рік			
		0	1	...	n
1	Сировина й основні матеріали за вирахуванням поворотних відходів				
2	Покупні вироби, напівфабрикати, роботи та послуги виробничого характеру				
3	Допоміжні матеріали				
4	Тара та пакувальні матеріали				
5	Стороннє паливо				
6	Стороння енергія				
7	Оплата праці				
8	Відрахування на соціальні потреби				
9	Амортизація основних фондів				
10	Інші витрати				
11	Разом витрат на виробництво				
12	Виробнича собівартість товарної продукції				
13	Позавиробничі витрати				
14	Повна собівартість товарної продукції				

Таблиця 15. Потреба в основних фондах, грн

Найменування основних фондів	Рік					
	0	1		...	n	
	Діючі	Загальна потреба	Приріст основних фондів		Загальна потреба	Приріст основних фондів
1. Будівлі та споруди						
2. Машини й устаткування						
3. Транспортні засоби						
4. Інші						
Разом						

Таблиця 16. Потреба в додаткових інвестиціях, грн

Найменування видів додаткових інвестицій	Рік (місяць, квартал)			Разом	Джерела фінансування	Рік (місяць, квартал)			Разом
	1	...	<i>n</i>			1	...	<i>n</i>	
1. Основний капітал					1. Власний капітал				
1.1. Будівлі та споруди					2. Привернутий капітал				
1.2. Машина й устаткування					3. Позиковий				
1.3. Транспортні засоби					4. Інші джерела фінансування				
1.4. Інші									
2. Оборотний капітал									
2.1. Запаси та витрати									
2.2. Грошові кошти									
Разом					Разом				

Таблиця 17. Модель дисконтування грошових потоків

Показник	Рік													
	0	1				2				...	<i>n</i>			
		I	II	III	IV	I	II	III	IV		I	II	III	IV
1. Чистий прибуток														
2. Чистий грошовий потік														
Всього														
2.1. Чистий прибуток														
2.2. Амортизація														
2.3. Виплата відсотків														
2.4. Кошти від продажу основних засобів														
2.5. Капіталовкладення														
2.6. Приріст оборотного капіталу														
3. Залишок грошових коштів на початок періоду														
4. Накопичена грошова готівка														
5. Коефіцієнт поточної (дисконтованої) вартості при вибраній ставці дисконту														

Продовж. табл. 17

Показник	Рік													
	0	1				2				...	n			
		I	II	III	IV	I	II	III	IV		I	II	III	IV
6. Поточні (дискontовані) вартості грошових потоків														
7. Сума поточних (дискontованих) вартостей грошових потоків														
8. Залишкова (ліквідаційна) вартість за межами планованого періоду														
9. Поточна (дискontована) вартість залишкової вартості за межами планованого періоду при коефіцієнті дискontування для кінця року														
10. Чиста поточна (дискontована) вартість NPV														

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Возний О.М.* Розробка бізнес-плану. – Миколаїв: НУК, ІПДО, 2005.
2. *Гурченков О.П., Верланова Л.А., Криленко В.І.* Методичні вказівки до виконання дипломних робіт на здобуття ступеню спеціаліста з економіки. – Миколаїв: УДМТУ, 2001.
3. *Єфімова Г.В.* Методичні вказівки для виконання практичних та самостійних робіт з дисципліни "Економічна діагностика". – Миколаїв: НУК, 2005.
4. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.04.05 № 95-Р.

ЗМІСТ

Вступ	3
1. Структура й обсяг типової теми дипломної роботи	4
2. Вказівки щодо змісту аналітичних розділів дипломної роботи	5
2.1. Огляд літературних джерел з обраної теми	5
2.2. Оцінка виробничого потенціалу досліджуваного об'єкта	5
2.3. Аналіз товарного ринку	6
2.4. Методичні вказівки щодо аналізу виробничо-господарської діяльності досліджуваного об'єкта	9
3. Методичні вказівки до виконання проектної частини дипломної роботи	16
3.1. Проектування заходів розвитку виробництва й оцінка їх економічної ефективності	16
3.2. Методичні вказівки щодо розробки бізнес-плану досліджуваного об'єкта	20
Список рекомендованої літератури	29

Навчальне видання

**ГУРЧЕНКОВ Олександр Петрович
ФАТЄЄВ Микола Володимирович
ЗИГАР Людмила Павлівна**

**МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ
до виконання дипломної роботи на типову тему
для студентів спеціальності
7.050107 "Економіка підприємства"**

(українською мовою)

Редактор О.В. Нестеровська
Комп'ютерна правка та верстка В.Г. Мазанко
Коректор Н.О. Шайкіна

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 1150 від 12.12.2002 р.

Підписано до друку 21.12.05. Папір офсетний. Формат 60×84/16.
Друк офсетний. Гарнітура "Таймс". Ум. друк. арк. 1,8. Обл.-вид. арк. 1,9. Тираж 100
прим. Вид. № 39. Зам. № 306. Ціна договірна

Видавець і виготівник Національний університет кораблебудування,
54002, м. Миколаїв, вул. Скороходова, 5

ДЛЯ НОТАТОК